

Матвієнко Л. В.

кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
Гуманітарний факультет Національного університету кораблебудування імені
адмірала Макарова (Україна, Миколаїв), matvienko_luudmila@meta.ua

Панченко Г. О.

кандидат наук з державного управління, головний спеціаліст відділу
координації наукових досліджень та інформаційно-аналітичної роботи
Одеського регіонального інституту державного управління Національної
академії державного управління при Президентові України (Україна, Одеса),
ali_yeva@mail.ru

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ІХ СТ. – ПОЧ. ХХ СТ.)

В статті розглядається процес формування етнічного складу населення Півдня України протягом ІХ – ХХ ст. та його вплив на формування пріоритетів сучасної етнополітики України. Порушується питання щодо необхідності проведення послідовної державної політики в сфері етнопроцесів, притаманних українському суспільству, з метою їх удосконалення, зважаючи на історичні фактори розвитку Південного регіону.

Ключові слова: *етнос, етнополітика, Південний регіон, етнічний склад*

Постановка проблеми. Південний регіон України є частиною Української держави, тому його суспільно-політичний і соціокультурний розвиток перш за все обумовлений повнотою екзистенціального горизонту державного будівництва. У свою чергу, така повнота передбачає включення в нього методології державного будівництва, тобто базових принципів і закономірностей становлення і розвитку держави.

Таким чином, ми спочатку повинні усвідомити і засвоїти вихідне положення про те, що в центрі всієї регіональної діяльності знаходиться держава, державне будівництво. Створення сучасної, ефективної системи державного управління

передбачає наявність відповідної теоретичної моделі перетворень, яка повинна спиратися на повноцінний історичний аналіз, враховувати всю сукупність передумов і факторів.

Важливість філософського осмислення соціального буття суспільства підкреслювалася ще у теоретичних пошуках відомих українських вчених В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського, С. Дністрянського, В. Старосольського, О. Бочковського, С. Рудницького та ін. Етнополітологічні проблеми нинішнього етапу розвитку українського суспільства розглядаються у ґрунтовних роботах В. Андрущенка, В. Антоненка, В. Бабкіна, О. Бабкіної, І. Варзаря, В. Горбатенка, В. Євтуха, В. Кременя, І. Кураса, О. Майбороди, О. Мироненка, М. Михальченка, М. Мокляка, В. Наулка, О. Нельги, В. Панібудьласки, В. Ребкала, Ю. Римаренка, Ф. Рудича, В. Солдатенка, В. Трощинського, М. Шульги та ін. [1, с. 4].

Мета. Створення сучасної, ефективної системи державного управління передбачає наявність відповідної теоретичної моделі перетворень, яка повинна спиратися на найновіші досягнення світової та вітчизняної наукової думки, враховувати всю сукупність історичних передумов і факторів. Тому необхідно з'ясувати історичний базис дослідження порушеної проблеми, який становитиме основу програми модернізації державно-управлінського механізму в сфері етнополітичних процесів в сучасній Україні: методологічні принципи побудови, інтертеоретичний механізм формування та ідеологічний контекст осмислення.

Виклад основного матеріалу. Південна Україна, територіально розташована в межах колишніх Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній, сформувалася досить пізно. Вона охоплювала нинішні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську області, частину Донецької й Кіровоградської областей, а також Крим. Ці землі склали певну єдність у географічному відношенні, не зважаючи на певні відмінності й місцеві особливості.

Єдність цих земель підкріплена також історично: із давньоруських часів вони підпадали у сферу геополітичного впливу київських князів, пізніше, протягом століть, обживались бродниками й берладниками, згодом –

українським козацтвом. Саме ця територія стала основою земель Війська Запорізького.

Чисельність постійного українського населення причорноморських степів у цей період перевищувала 20 тис. чоловік – родючі землі, сприятливий клімат і близькість теплих морів здавна приваблювали жителів Поділля, Подніпров'я, Слобожанщини, але прикордонний характер місцевості, безперервні війни з агресивними сусідами, татарські набіги протягом тривалого часу стримували подальший розвиток цих земель, спричинюючи низький рівень заселеності та слабку господарську діяльність.

Більша частина сучасної Південної України – земля Війська Запорізького – ввійшла до складу Росії в 1686 р. за «вічним миром» між нею і Польщею. Заселення й господарське освоєння спершу її північних районів, значною мірою вихідцями з прилеглих українських губерній починаються з початку XVIII ст.; дещо активізуються в 30-х рр., але до 70-х рр. проходять повільно [2, с.97-100].

У середині XVIII ст. із метою збільшення чисельності населення Півдня України царський уряд запроваджує військово-адміністративне керування краєм шляхом утворення військово-землеробських поселень.

Завершення російсько-турецької війни стало поштовхом для початку наступного етапу значного розширення масштабів переселення, а підписання у 1774 р. Кючук-Кайнарджійського спричинило надзвичайно високі темпи міграційних процесів, що зберігались до кінця 20-х рр. XIX ст. У результаті цих соціально-політичних процесів Причорномор'я перетворюється на основний район заселення й колонізації Росії [2, с.237]. І хоча переважна чисельність переселенців становили українці, значно почала зростати кількість руських, молдаван. У цей період із Криму в Приазов'я інтенсивно почали переїжджати греки, вірмени, грузини.

Починаючи із 1786 р., на території Півдня України прибувають європейські колоністи. Першими поселяються меноніти – сектанти-анабаптисти – голландського походження, а з 1803 р. – вихідці з Пруссії та Баварії.

Пізніше Причорномор'я стало притулком, а в подальшому – рідною землею для значної кількості болгар, білорусів, гагаузів, чехів, поляків та євреїв із

Балкан, Прибалтики, Білорусії та Правобережної України – так історично формувалась складна й своєрідна етнічна карта населення Південного регіону, що стало позитивним чинником подальшого його розвитку. У першій половині XIX ст. іноземців-переселенців загальна кількість перевищила 30 тис. чоловік. Колоністи-іноземці, на відміну від переселенців з центральних губерній, користувались значно ширшим переліком державних пільг. Особливою увагою з боку царського уряду користувались німецькі колоністи. Крім надання великих земельних наділів (65 дес. на господарство), вони звільнялись від військової повинності, податків, одержували позики на пільгових умовах та ін.

Тому колоністські господарства економічно швидко міцніли – цей важливий політично-економічний фактор забезпечував заможність і економічну міць господарств іноземців, водночас став причиною багатьох суперечностей і конфліктів, які із суто економічного приводу нерідко переростали у глобальні етнічні протиріччя.

За соціальним складом серед переселенців переважали особисто вільні вихідці із різних станів, хоча значну частину становили державні та поміщицькі (особливо в перші десятиріччя XIX ст.) селяни з перенаселених губерній країни, а також – військові поселенці, козаки й іноземні колоністи [3, с. 20].

Привабливим специфічним фактором освоєння й господарського розвитку Південного регіону, не притаманне іншим українським територіям, було станове нівелювання, оскільки кріпосницькі відносини не мали інтенсивного розвитку. Саме ця особливість і приваблювала численних переселенців, стимулюючи швидкий і в більш прогресивних формах розвиток економіки в Причорномор'ї.

Слід зазначити, що Південний регіон України став центром соціально-економічної спрямованості. Так історично склалося, що регіони Східної України в своєму розвитку тяжіли до Російської імперії, а Західні орієнтувалися на Польщу. Південна частина держави в своєму економічному розвитку врівноважувала ці два напрями та завдяки своїй розвиненій інфраструктурі, зокрема, портове господарство, сприяли налагодженню зовнішньоторговельних стосунків з багатьма країнами світу. У попередні кілька сторіч територія Південного регіону вважалася розвиненою в сільськогосподарській галузі. Так,

значним попитом на світових ринках користувалася продукція тваринництва (особливо жир та вовна), при цьому розвиток цього напрямку не вимагав великих витрат і гарантував швидку та значну віддачу. Однак, зміни в структурі світового попиту (зокрема, зростання попиту на хліб) сприяли тому, що поступово на перше місце у сільськогосподарській галузі Півдня стало переважати вирощування зернових культур. Також важливе місце в агропромисловому комплексі цієї частини України займало виноробство, розвитку якого сприяли не тільки природні умови, а й додатково підвищення з боку держави митних тарифів на імпорту вина. Крім того, галуззю, яка приносила значні прибутки, вигоди та яка сприяла налагодженню стосунків регіону із зарубіжними партнерами, починаючи ще з тих часів була сфера торгівлі [4, с. 63].

Загалом же переселенці різних національностей приносили з собою кожен свої виробничі навички й культуру, що відповідно позитивно сприяло суспільно-економічному розвитку Південного регіону.

Починаючи з 30-х рр. XIX ст. відбувається суттєве зниження темпів переселенського руху, а водночас – прискорення й поглиблення господарського освоєння регіону. Швидке зростання міст, поява промислових підприємств поряд з вичерпанням резерву вільних земель, змінюють характер і спрямування соціальних процесів. Найбільші з новоутворених підприємств належали державі, а кваліфікованих майстрів для них переводили з центральних районів країни, поклавши початок виникненню на півдні робітничого класу, більшість якого, таким чином, складала росіяни. Зародження робітничого класу завершувало формування соціальної структури населення Причорномор'я.

Кардинальна зміна соціального статусу переселенців Півдня України вплинула на національну структуру регіону. Це зумовило поступове зростання серед населення краю частки росіян відносно інших етнічних груп. Важливим був ще й той факт, що з середини XIX ст. чисельність українців збільшувалась лише за рахунок природного приросту населення, чисельність же росіян – за рахунок механічного приросту переважно міського населення [5, с. 73].

Аналіз національної структури становить для нас особливий інтерес, адже саме в Південному регіоні ще в дореформений період найбільш інтенсивно

відбулися складні й суперечливі процеси, і пов'язані з тим, що в його заселенні брало участь багато народів. Поряд з цим, формування в приморській зоні Півдня України великих транспортних вузлів значно збільшило можливості спілкування людей різних національностей та верств населення. Згодом це стало однією з традиційних особливостей населення регіону, що певною мірою відбилося на психологічному складі його характеру.

Зокрема, на Півдні України, де різномовні переселенці часто жили разом, в одних населених пунктах, більш інтенсивними, ніж в інших регіонах Росії, були міжнаціональні контакти, що значно впливали на життя та етнічну самосвідомість не лише українців, росіян, а особливо таких малочисельних національностей, як серби, поляки, угорці та ін. З другого боку, прагнення зберегти національну самобутність спонукало деяких з них (чехів, шведів, почасти німців, греків, молдаван) до замкнутого способу життя, а водночас – і до консервації традиційних його форм [6, с.24].

Ще одна особливість формування населення Причорномор'я – протягом всього періоду заселення краю переважну більшість в національному складі, переселенців становили українці.

Вперше його було визначено ще в 1779 р. Тоді українці становили 64,76% всього населення молдавани – 11,3%, росіяни – 9,85%, греки – 6,31%, вірмени – 4,76%, грузини – 0,45%, інші – 2,57%. Це був найнижчий відсоток українців за всю історію заселення краю. Із 80-х рр. він швидко зростає, оскільки приплив іноземних колоністів скорочується, а переселенський рух із сусідніх українських губерній різко посилюється [7, с.104].

У результаті український народ зіграв вирішальну роль в заселенні та освоєнні цього регіону, який, таким чином, приблизно з кінця XVIII ст. приєднався до основної української етнічної території. З цього часу єдино правомірною стає його назва – Південна Україна.

До середини XIX ст., незважаючи на активне переселення німців, молдаван, євреїв, питома вага українців на Півдні України зросла до 73,52%.

Тобто українці переважно більшість становили в повітах, що примикали до Лівобережної України, але в усіх повітах Новоросії становили більшу половину населення.

Аналіз перебігу та результатів заселення й господарського освоєння Півдня України в XVIII – першій половині XIX ст. свідчить про те, що вони йшли двома зовні схожими, але по суті різними шляхами.

Урядова колонізація була спрямована на якнайшвидшу інтеграцію цих земель до складу Російської імперії й використання їх вигідного стратегічного розміщення та величезних природних ресурсів в інтересах правлячих кіл країни. Внаслідок урядової колонізації на Південь України потрапила переважна більшість росіян, а також майже всі інші національні меншості (крім кримських татар, караїмів, ногайців та деяких інших).

Проте для українського населення регіону, що закономірно склало його більшість, заселення та господарське освоєння Причорномор'я йшло не внаслідок виконання урядових планів, а органічно продовжувало багатовіковий, процес розростання української нації, розширення її етнічного ареалу. У зазначений період цей процес набрав лише більшого розмаху та інтенсивності, набувши форми масової народної колонізації. Масштаби її рік від року зростали.

Отже, різні спонукальні мотиви та шляхи їх реалізації призвели до різних кінцевих результатів.

В середині XIX ст. заселення Південної України в основному закінчується, чисельність та національний склад населення поступово стабілізуються. Подальше зростання кількості населення відбувається за рахунок природного збільшення.

II пол. XIX ст. – початок XX ст. – це період швидкого економічного розвитку Півдня України, чому сприяла відсутність кріпацтва. Стрімко розвивається промисловість Донбасу, ростуть портові міста Причорномор'я й Приазов'я. Південь України стає однією з головних баз товарного зернового господарства країни. Незважаючи на відсутність вільних земель, цей регіон залишається привабливим для поневоленого населення інших губерній. Але великі міграційні потоки на південь у пошуках роботи мають здебільшого

тимчасовий, сезонний характер та майже не впливає на національний склад постійного населення.

Деякі зміни в ньому відбулися в роки Кримської і російсько-турецької воєн. Вони були пов'язані із збільшенням кількості болгар та молдаван, що емігрували в Росію. Потім дещо зростає переселення євреїв. Під час Першої світової війни на Півдні України опинилась певна кількість біженців із Закавказзя: вірмен, курдів, ассирійців та ін. Але через відносну малочисельність переселенців ці події помітно не вплинули на національний склад [8, с. 21-22].

Єдиним суттєвим чинником було значне збільшення в згаданий період російського населення, переважно в нових індустріальних центрах Півдня України.

У результаті окреслених вище довготривалих міграційних процесів заселення і господарського освоєння земель кардинально змінили територію посушливих і безлюдних степів Північного Причорномор'я – вони стали регіоном розвинутого сільського господарства й промисловості, а кількість населення зросла із кількох тисяч чоловік (на початку XVIII ст.) до понад 1 млн. чоловік (в середині XIX ст.). І найважливіше – кількість населення Півдня України продовжувала збільшуватись.

Причому, вирішальну роль у заселенні краю українцям, вихідцям із сусідніх губерній Лівобережної та Правобережної України, чому сприяли географічна близькість та звичні умови життя на нових місцях. Але, у той же час, етнічна картина Південного регіону, безперечно, вирізнялася своєю багатонаціональністю. Адже разом із українцями в заселенні брали активну участь представники багатьох інших народів, завдяки чому національний склад його набув своєрідних рис. Строкатість національного складу населення зумовила в подальшому складність і суперечливість не лише етнічних, а й соціальних процесів, що відбувалися в регіоні.

На початок 20-х рр. XX ст. чисельність населення трьох південних губерній України: Одеської, Катеринославської та Донецької складала 9195 тис. чоловік, в тому числі: українців – 5852 тис. (63,7%), росіян – 1812 тис. (19,8%), євреїв – 612 тис. (6,6%), німців – 260 тис. (2,9%), молдаван – 168 тис. (0,9%), болгар – 83

тис. (0,9%), греків – 93 тис. (0,1%), поляків – 48 тис. (0,6%), інших – 175 тис. чоловік. Незважаючи на те, що ці дані через недосконалість тодішньої статистики досить приблизні, вони відображують дійсну ситуацію. Отже, протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. українці становили переважну більшість населення. Водночас значно зросла частка росіян, а також євреїв, німців, зменшилась – молдаван, греків, деяких малочисельних народів.

Висновки. Таким чином, важлива характерна риса заселення Півдня України – арена інтенсивних міжнаціональних процесів, у яких активну участь брали представники багатьох різних народів, суттєво відмінних один від одного за звичаями, характером, рівнем і національної самосвідомості, господарського та культурного розвитку. У сфері етнополітики Україна дотримується своїх конституційних обов'язків стосовно того, що в межах національного законодавства держава гарантує усім громадянам України, незалежно від їхнього етнічного походження, однакові права і забезпечення їхніх етнокультурних потреб. При цьому вихідною стратегією постає державна незалежність України, що уможливує, з одного боку, проводити послідовну і повноцінну політику щодо збереження національної ідентичності та подальшого розвитку культури українського народу, а з іншого – утверджувати приналежність України до європейської цивілізації, що має вагомим значення в об'єднанні та консолідації світового українства.

Використана література

1. Антонюк, О. В. Формування етнополітики в Україні : теоретико-методологічні та концептуальні засади: автореф. дис... д-ра політ н. : спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавство» / О. В. Антонюк. – К. : НАН Інституту держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – 32 с.

2. Дорошенко, Д. Нарис історії України : Т. 2 / Д. Дорошенко – К. : Глобус, 1991. – С. 97–100;

3. Донцов, Д. Історія розвитку Української державної ідеї / Д. Донцов – К., 1991. – С. 20.

4. Суспільно-політичний та соціокультурний розвиток південного регіону України : історичні традиції і сучасні тенденції [Електронний ресурс] : зб. статей

для проведення I Всеукр. наук.-практ. конф. (21-22 трав. 2015 р.) : Електронне наукове видання. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2015. – 474 с.

5. Українське народознавство : Навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка; Передмова М. Г. Жулинського. – 3-тє вид., випр., – К. : Знання, 2006. – С. 73.

6. Куц, Ю. О. Етнонаціональні державотворчі процеси в Україні (управлінський аспект) : автореф. дис. д-ра наук з держ. упр. : спец. 25.00.03 «Механізми державного управління» / Ю. О. Куц. – К. : НАДУ при Президентові України, 2005. – 32 с.

7. Лесечко, М. Д. Соціальний капітал: теорія і практика / М. Д. Лесечко. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 218 с.

8. Культура і побут населення України : Навч. Посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюк, В. Ф. Горленко та ін. – 2-ге вид., доп. та перероб. – К. : Либідь, 1993. – С. 21–22

Reference

1. Antonuyk O.V. Formyvannya etnopoliku v Ukraini: teoretuko-metodologichni ta kontseptyalni zasadi. Avtoreferat Diss. [Formation of ethnic policy in Ukraine: theoretical, methodological and conceptual bases]. Kyiv, 2011. 32 p.

2. Doroshenko D. Narus istoriit Ukraini [Sketch of the History of Ukraine]. Kyiv, Globys Publ., 1991. Pp. 97-100.

3. Dontcov D. Isnjhiya rozvitky Ykrainskoi dergavnoi idei [The history of the Ukrainian state idea]. Kyiv, 1991. P. 20.

4. Sypilno-politichnij ta sotciokyltyrnyj rozvitok pivdenного region Ukraini: istoriruchni tradichii i sychasni tendenchii (Socio-political and socio-cultural development of the southern region of Ukraine: historical traditions and modern trends). b. Statej dlya provedennya I Vseykr. nayk.-prakt. konf. 21-22 trav. 2015 r. [Coll. and articles for the All-Ukrainian. scientific- practic. Conf.]. Odesa: ORIDY NADY Publ., 2015. 474 p.

5. Pavlyuka S.P. Ukrainske narodoznavstvo [Ukrainian ethnology]. Kyiv, Znannya Publ., 2006. P. 73.

6. Kyts Yu.O. Etnosotsialni derzhavotvorchi protsesi v Ukraini (ypravlinskij aspekt). Avtoreferat Diss. [State building process in Ukraine (administrative aspect)]. Kyiv, 2005. 32 p.

7. Lesechko M.D. Sotcialnij capital: teorija i praktika [Social Capital: Theory and Practice]. Lvov, LRIDY NADY Publ., 2010. 218 p.

8. Naylko V.I., Artuyx L.F., Gorlenko V.F. et al. Kylytra i pobyt naseleण्या Ukraini [Culture and lifestyle of the population Ukraine]. Kyiv, Lubid Publ., 1993. Pp. 21-22.

Matvienko L. V., Candidate of Sciences (History), Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Sciences, Humanitarian Faculty of National University of Shipbuilding after Admiral Makarov (Ukraine, Mykolaiv), matvienko_luydmila@meta.ua

Panchenko H. O., Candidate of Sciences (From State Administration), associate professor of public administration and local self-government chair, leading specialist of department co-ordination of researches and information and analytical activity Odessa Regional Institute for Public Administration National Academy for Public Administration under the President of Ukraine (Ukraine, Odesa), ali_yeva@mail.ru

The particularities of forming the ethnic population of the South of Ukraine (the IX – the beginning of the XX centuries)

The process of forming the ethnic population in the South of Ukraine during the IX – the beginning of the XX centuries and its influence on the forming of priorities of modern ethnic politics of Ukraine have been examined. The question about the necessity of gradual state politics in the sphere of ethnic processes of Ukrainian society in order to improve because of the historical facts of development of the South region have been discussed.

Keywords: *ethnos, South of Ukraine, ethnic population, migratory processes, modern Ukrainian society.*

Матвиенко Л. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин, Гуманитарный факультет Национального

университета кораблестроения (Украина, Николаев),
matvienko_luydmila@meta.ua

Панченко Г. О., кандидат наук по государственному управлению, доцент кафедры государственного управления и местного самоуправления, ведущий специалист отдела координации научных исследований и информационно-аналитической работы Одесского регионального института государственного управления Национальной академии государственного управления при Президенте Украины (Украина, Одесса), ali_yeva@mail.ru

Особенности формирования этнического состава населения юга Украины в IX – нач. XX вв.

В статье рассматривается процесс формирования этнического состава населения юга Украины на протяжении IX–XX вв. и его влияние на формирование приоритетов современной этнополитики Украины. Поднимается вопрос относительно необходимости проведения последовательной государственной политики в сфере этнопроцессов присущих украинскому обществу, с целью их усовершенствования, ввиду исторических факторов развития южного региона.

Ключевые слова: этнос, этнополитика, южный регион, этнический состав населения, миграционные процессы, современное украинское общество.